

UOT 37:001

M.İ.İlyasov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
museyibilyas@gmail.com

PEDAQOJİ PROSES TAM VƏ DİNAMİK SİSTEM KİMİ

Açar sözlər: pedaqoji proses, dinamik sistem, təlim, məqsəd, əməkdaşlıq

Təhsilverənlərlə təhsilalanlar, öyrədənlərlə öyrənənlər arasında qarşılıqlı təsir prosesi olan pedaqoji prosesi bir sıra spesifik xüsusiyyətlər xarakterizə edir. Bunlar çoxdur: ümumilik, tamlıq, mürəkkəblik, vahidlik, dinamiklik, mərhələlilik, şəxsiyyətyönümlülük, inkişafyönümlülük və s. Bunlar pedaqoji prosesin bütövlüyünü təmin edərək vahid məqsədin həyata keçirilməsinə – şəxsiyyətin formalaşmasına istiqamətlənir. Məqalədə bu xüsusiyyətlərin ikisi – tamlıq və dinamiklik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir və pedaqoji proses tam və dinamik bir sistem kimi tədqiq olunur. Tam pedaqoji proses kimi təlim, tərbiyə, formalaşma və inkişafın birliyinin bütövlük və tamlığının təmin edilməsi, dinamik sistem kimi isə bu komponentlərin bilavasitə fəaliyyətlə, hərəkət və inkişafıla bağlı olan proseslər olması məqalənin əsas məzmununu təşkil edir.

М.И.Ильясов

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС КАК ЦЕЛАЯ И ДИНАМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

Ключевые слова: педагогический процесс; динамический систем; обучение; цель; сотрудничество

Педагогический процесс, представляющий собой процесс взаимодействия педагогов и учащихся характеризуется рядом специфических особенностей. Их много: общность, цельность, сложность, единство, динамизм, поэтапность, ориентация личности, ориентация на развитие и так далее. Они направлены на реализацию единой цели – формирование личности, обеспечение целостности педагогического процесса. В статье рассматриваются две из этих особенностей – цельность и динамизм, а также рассматривается педагогический процесс как целостная и динамичная система. Основным содержанием статьи является обеспечение целостности и динамизма единства обучения, воспитания, формирования и развития как полноценного педагогического процесса, так и как динамичной системы, эти компоненты представляют собой процессы, непосредственно связанные с деятельностью, движением и развитием.

THE PEDAGOGICAL PROCESS AS A WHOLE AND DYNAMIC SYSTEM

Keywords: *pedagogical process, dynamic systems, training, target, cooperation*

The pedagogical process, which is a process of interaction between teachers and students, teachers and students, is characterized by a number of specific features. There are many of them: community, completeness, complexity, unity, dynamism, phasing, orientation of the individual, orientation to development, and so on. They are aimed at implementing a single goal – the formation of personality, ensuring the integrity of the pedagogical process. The article discusses two of these features – completeness and dynamism, and also considers the pedagogical process as a holistic and dynamic system. The main content of the article is to ensure the integrity and completeness of the unity of training, education, formation and development of both a full-fledged pedagogical process and a dynamic system, these components are processes directly related to activity, movement and development.

İstər keçmiş sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində pedaqogikadan yazılan dərslik və dərs vəsaitlərinin demək olar ki, 4/5 hissəsində təlim və tərbiyə pedaqoji prosesin tərkib hissələri kimi xarakterizə olunsada, onların hər biri ayrı-ayrı bölmələr şəklində verilir və tədris olunur. Yalnız səriştəli müəllimlərin izahatı sayəsində tələbələr anlayırlar ki, bunlar ayrı-ayrı proseslər kimi xarakterizə edilsə də, şəxsiyyətin formalaşmasına istiqamətlənmiş bütöv bir prosesin – pedaqoji prosesin komponentləridir və vahid bir məqsəddə xidmət edirlər. Hələ XIX əsrdə bir sıra görkəmli pedaqoqlar – İ.F.Herbert, A.Disterveq, K.D.Uşinski və b. təlim və tərbiyənin vəhdətdə olduğu, vahid bir proses olduğunu döndə-döndə qeyd etməklə onların bir-birindən ayrı götürülməsini düzgün hesab etməmişlər. İ.F.Herbert yazırdı ki, təlim mənəvi təhsilsiz məqsədi olmayan vasitədir, mənəvi təhsil isə təlimsiz olduqda vasitəsi olmayan məqsəddir. Yəni məqsədi həyata keçirmək üçün heç bir vasitə yoxdur. Belə çıxır ki, bu prosesdə tərəflərin biri yoxdursa, deməli o biri tərəf də yoxdur. Elə bu baxımdan çıxış edən alman müəllimlərinin müəllimi hesab edilən A.Disterveq qeyd edirdi ki, təlim prinsipi daim tərbiyə prinsipi, tərbiyə prinsipi isə daim təlim prinsipi olaraq qalacaqdır. Təlimsiz tərbiyə yoxdur, tərbiyəsiz də təlim ola bilməz. Rus elmi pedaqogikasının banisi K.D.Uşinski də bu ideyanın tərəfdarı olmuşdur. O, pedaqoji prosesi inzibati, təhsil və tərbiyə elementlərinin vəhdəti kimi xarakterizə etməklə pedaqoji prosesin bütövlüyü ideyasını müdafiə edirdi. Böyük tərbiyə nəzəriyyəçisi A.S.Makarenko da pedaqoji prosesin tamlığı ideyasına toxunaraq qeyd edirdi ki, şəxsiyyət hissə-hissə formalaşa bilməz. Belə fikirlər sonralar da genişlənməyə başladı. Bir sıra pedaqoqlar, xüsusən Y.P.Babanski, B.T.Lixaçov,

V.M.Korotov, N.M.Kazımov və b. ona müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşsalar da, yenə də pedaqoji prosesin tamlığı fikrini müdafiə etdilər.

Son illər müasir konsepsiyaların meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq pedaqoji prosesin *tamlığı* məsələsinə yeni baxışlar özünü göstərməyə başlamışdır. Bu, son illər nəşr olunan pedaqogika dərsliklərində və dərs vəsaitlərində də özünü aydın büruzə verir. İ.P.Podlasının Moskvada nəşr etdirdiyi 3 cildlik “Pedaqogika. Yeni kurs” adlı dərsliyində (Moskva, 2005), Ə.Paşayev və F.Rüstəmovun yazdıqları “Pedaqogika. Yeni kurs” adlı dərsliyində (Bakı, 2007), A.Həsənov və Ə.Ağayevin yazdıqları “Pedaqogika” dərsliyində (2007), Q.M.Kocaspirovanın nəşr etdirdiyi “Pedaqogika” adlı dərs vəsaitində (Moskva, 2010), N.Kazımovun yazdığı “Məktəb pedaqogikası” dərsliyində (Bakı, 2011), L.Qasıмова və R.Mahmudovanın yazdıqları “Pedaqogika” dərsliyində (Bakı, 2012) və digər bir sıra dərslik və dərs vəsaitlərində bu istiqamət özünü aydın göstərir. Lakin müəlliflər bu kitablarda təhsil və tərbiyə problemlərinə tam pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi baxsalar da, yenə də onları ayrı-ayrı bölmələrdə vermişlər.

Sual yaranır: Bəs necə oldu ki, xüsusən keçən əsrin 70-80-ci illərində və bundan sonra da çap olunan dərslik və dərs vəsaitlərində bunlar yenə də ayrı-ayrılıqda verilərək müxtəlif anlayışlar və problemlər kimi şərh olundu? Təlimin və tərbiyənin məqsədi, vəzifələri, prinsipləri və üsulları niyə ayrı-ayrılıqda götürülərək izah olundu?

Fikrimizcə, buna təlim, tərbiyə və təhsil proseslərini bir-birindən ayırmaq və onları əlaqəsiz, ayrı-ayrı komponentlər kimi xarakterizə etmək deyil, daha ciddi, obyektiv və subyektiv amillər səbəb olmuşdur. Bunları aşağıdakı kimi ehtimal etmək olar:

1. Pedaqoji prosesin mürəkkəbliyi, onun tam, bütöv pedaqoji proses kimi birlikdə tədqiqinin və tədrisinin çətin olması.

Və ya:

2. İllərlə ənənə halını almış stereotiplərdən kənarlaşa bilməmək və ənənəvi qanunauyğunluqları, prinsipləri, metodları, formaları və s. təkrar etmək.

Yaxud:

3. Hər birinin daha da dərinə, hərtərəfli və məzmunlu şəkildə araşdırılması və öyrənilməsi baxımından təlim və tərbiyənin diferensiasiyası.

Birinci səbəbin (amilin) təzahürlərinin aradan qaldırılması üçün vahidlik prinsipi əsas götürülməli, təlim və tərbiyənin qanunauyğunluqları, prinsipləri, metodları və formalarında eynilik tapılmalı, onlar ümumiləşdirilərək elə ortaq qanunauyğunluqlar, qanunlar, prinsiplər, metodlar və formalar axtarılıb tapılmalıdır ki, bunlar təlim və tərbiyənin hər ikisi üçün məqbul ola bilsin. Bununla da təlimdə ayrı, tərbiyədə isə ayrı prinsip, metod və s. olmasına son

qoyulsun. Lakin burada təlim və tərbiyənin özünəməxsus müəyyən xüsusiyyətləri vardır ki, bunların birini digərinə şamil etmək müəyyən sualların meydana çıxmasına səbəb olar ki, bu da xüsusi axtarışlar tələb edir.

İkinci səbəbdə (amildə) müəyyən həqiqətlər vardır.

Apardığımız təhlillər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, təlim və tərbiyə kateqoriyalarının ayrı-ayrılıqda tədrisində 3-cü fikir (amil) daha çox üstünlük təşkil edir ki, bununla da razılaşıbmaq çətindir. Bizə belə gəlir ki, təhsilin bakalavriat səviyyəsində pedaqogikanın bu kateqoriyalarının ayrı-ayrılıqda verilməsi və tədrisi tələbələrin bunların hər birinin mahiyyəti, məzmunu və reallaşdırılması yolları haqqında müfəssəl bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrində daha münasib və daha əlverişlidir. Təlim və tərbiyə kateqoriyalarının tam pedaqoji prosesdə birləşdirilməsi isə təhsilin magistratura səviyyəsi üçün daha münasibdir. Pedaqoji təhsilin magistratura səviyyəsi üçün belə bir dərsləyin hazırlanması həm bu problemin qismən də olsa həll edilməsinə, həm də uzun illər təhsilin hər iki səviyyəsində pedaqogikadan tələbələrə eyni məsələlərin təkrar-təkrar tədris edilməsinin aradan qaldırılmasına səbəb olardı.

Bütün bunlara, yəni bu kateqoriyaların ayrı-ayrılıqda və ya bir kompleksdə tədris olunmasına baxmayaraq pedaqoji prosesin mahiyyət və məzmunu onun tam pedaqoji proses kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas verir.

V.A.Slastenin, İ.F.İsaev və Y.N.Şıyanovun 2002-ci ildə çap etdirdikləri “Ümumi pedaqogika” adlı 2 cildlik dərs vəsaitində pedaqoji prosesə belə bir tərif verilir: “Pedaqoji proses – müəllim və tərbiyəçilərin inkişafetdirici və təhsilləndirici məsələlərin həllinə yönəlmiş xüsusi təşkil olunmuş qarşılıqlı əməkdaşlığıdır” (10). Əsasən bu məzmununda belə izaha digər kitablarda da rast gəlinir. Lakin fərqli fikirlər də özünü göstərir. Məsələn, prof.N.Kazımov pedaqoji prosesə belə bir tərif verir: “Sistemləşdirilmiş biliklərin, bacarıq və vərdislərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin və psixoloji qüvvələrin adamlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılması pedaqoji prosesdir (6, s.38). İ.P.Podlasiy isə yazır: “Əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş şəkildə şagirdlərin vəziyyətinin, xassə və keyfiyyətinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxaran, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa istiqamətlənmiş, tərbiyə edənlə tərbiyə olunanların qarşılıqlı inkişafetdirici fəaliyyəti pedaqoji proses adlanır” (10, s.111). Ə.Paşayev və F.Rüstəmovun da verdikləri tərif bununla səsleşir (7, s.95).

Apardığımız təhlillər göstərir ki, pedaqoji prosesin mahiyyəti məsələsinin izahında pedaqoqlar arasında fikir müxtəlifliyi yoxdur. Adları çəkilənlər və digər bir çox müəlliflər də pedaqoji prosesin tamlığının təmin olunmasını, onun bütöv bir proses kimi həyata keçirilməsini pedaqoji prosesin mahiyyətini təşkil etdiyini qeyd edirlər. İ.P.Podlasiy yazır: “Təlim, tərbiyə və inkişafın birliyinin bütövlük və tamlıq əsasında təmin edilməsi pedaqoji prosesin mahiyyətini təşkil edir” (9, s.112). Bu fikir demək olar ki, əksər

pedaqoqlar tərəfindən təsdiqlənir.

Pedaqoji prosesin komponentləri məsələsinin izahında da fikir ayrılığı yoxdur. Məqsəd, məzmun, forma, metod, vasitə və nəticə pedaqoji prosesin tamlığını və bütövlüyünü göstərən komponentlər kimi izah edilir. Bunlar bəzi müəlliflər tərəfindən bir qədər fərqli adlarla – komponent, yaxud struktur elementləri (İ.P.Podlasiy, Q.M.Kocaspırova, Ə.Paşayev, F.Rüstəmov, L.Qasımova və b.), element (H.H.Əhmədov, N.Zeynalova və b.), amillər (N.Kazımov) kimi ifadə olunsalar da, mahiyyət etibarilə eyni mənani, yəni pedaqoji prosesin struktur elementlərini təşkil edirlər. Hətta bəzi müəlliflər (Q.M.Kocaspırova) bura müəllimin fəaliyyəti, şagirdlərin fəaliyyəti, motivləri və s. əlavə etməklə bu strukturu daha da zənginləşdirməyə çalışmışlar.

Q.M.Kocaspırova həmçinin pedaqoji prosesin prosessual strukturunun da olduğunu göstərir və onu a) pedaqoji prosesin emosional-motivləşdirici, b) məqsəd-məzmun, c) təşkilati-fəaliyyət və d) nəzarət qiymətləndirmə komponentləri kimi xarakterizə edərək pedaqoji prosesin strukturunda onların da mühüm komponent təşkil etdiyini göstərir (8, s.162-168).

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, pedaqoji proses özünün məqsədinə, funksiyasına, məzmununa, həyata keçirilmə forma və metodlarına və onun iştirakçılarının fəaliyyətinə görə tam, bütöv bir sistem təşkil edir. Bu sistemin özünəməxsus komponentləri vardır, başlıca məsələ isə onların arasında əlaqə və asılılıqlar mövcuddur.

Pedaqoji prosesin bütövlüyünü təmin edən və bu təminatın başlıca göstəricisi kimi özünü göstərən amillərdən biri də onun tərkib hissələrinin (təbiiyə, təlim, təhsil, inkişaf və formalaşma) *vahid məqsəd* daşması və onların arasında sabit, möhkəm əlaqənin olmasıdır. Bu, pedaqoji prosesin tamlığını təmin edən ən əsas amildir.

Sadalanan hissələrin hər birinin məqsədini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirsək, onların hamısının vahid bir məqsədə yönəldiyini aydın görürük. Nümunə kimi ümumi təhsilin məqsədinin nələrdən ibarət olduğuna baxaq:

“1) Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, Azərbaycan xalqının dəyərlərinə və ümumbəşəri dəyərlərə, xalqının adət və ənənələrinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, sərbəst qərarlar qəbul etməyi bacaran, müstəqil, yaradıcı düşünən, sağlam həyat tərzinə, müasir dünyagörüşünə, yüksək mədəniyyətə və intellektə malik vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

2) sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsini və daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq;

3) təhsilalanların Azərbaycan xalqının dəyərləri və bəşəri dəyərlər ruhunda təbiiyə olunmasını, dövlət maraqları və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında formalaşdırılmasını təmin etmək” (2, s.9).

Sual oluna bilər: bu məqsəd tərbiyənin və ya təlimin də qarşısında deyilmi? Məgər tərbiyə və ya təlim bunlara xidmət etmirmi? Cavab birmənalıdır: məqsəd birdir və eynidir, tərbiyə də, təlim də, təhsil də eyni məqsədlərə xidmət edir və etməlidir. Pedaqoji proses onların nəinki həyata keçirilməsi, bu keyfiyyətlərin reallaşdırılması ilə nəticələnməlidir.

Digər bir məsələ – tərbiyə, təlim, təhsil, inkişaf və formalaşma bir-biri ilə əlaqəlidir, onların biri digərini şərtləndirir, aralarında kəskin sədd yoxdur və *kompleks təsir* sferasına malikdirlər. Təlim tərbiyə edir, tərbiyədə təlim vardır, təhsil tərbiyə və təlimin nəticəsi və gedişi kimi özünü göstərir, bunların nəticəsi inkişafa və formalaşmaya aparıb çıxarır və s. Bütün bunlar onu göstərir ki, pedaqoji prosesin tərkib hissələri arasında olan diferensiasiya şərti olaraq, yəni bunların hər birinin daha dərinədən, daha hərtərəfli öyrənilməsi məqsədilə olan diferensiasiya kimi qəbul edilməlidir.

Pedaqoji proses *dinamik* bir prosesdir. Burada hərəkət, fəaliyyət, dinamik inkişaf vardır. Pedaqoji prosesin əsas komponenti olan təlim, təhsil, tərbiyə, inkişaf və s. bilavasitə fəaliyyətlə, hərəkət və inkişafı ilə bağlı olan proseslərdir. Buna görə də pedaqoji proses dinamik bir sistem təşkil edir və o, vahid məqsədə yönəldilmiş bütöv, tam bir prosesdir. Burada məqsəd, vəzifə, məzmun, metod, forma, vasitə bir-birini tamamlayaraq bir bütövlük, tamlıq yaradır. Məsələn, konkret bir mövzunun tədrisi gedişinə baxsaq, burada aydın şəkildə görmək mümkündür ki, bu mövzunun tədrisində başlıca məqsəd nədir, pedaqoji vəzifə nədən ibarətdir, öyrədiləcək mövzunun mahiyyəti nədən ibarətdir, onu öyrətmək üçün optimal metod, forma və vasitələrin araşdırılması, seçilməsi, tətbiqi və nəhayət, alınmış nəticələrin təhlili və s. bir xətt üzərində birləşərək müəyyən sistem yaradır.

Pedaqoji prosesdə mühüm məsələlərdən biri *subyekt-obyekt* münasibətləridir. Bu, pedaqoji prosesin səmərəliliyini təmin edən başlıca amil kimi müəllim-şagird əməkdaşlığında öz ifadəsini tapır. Məlum həqiqətdir ki, ənənəvi pedaqogikada müəllim subyekt, şagird isə obyekt olmuşdur və belə də qəbul edilmişdir. Lakin müasir dövrdə pedaqog və psixoloqlar arasında vahid fikir ondan ibarətdir ki, pedaqoji proses daha səmərəli, daha nəticəyönümlü və mükəmməl o zaman olur ki, şagird obyekt yox, subyekt kimi pedaqoji prosesdə müəllimin tərəf müqabili olsun. Şagird pedaqoji prosesin “tamhüquqlu” iştirakçısı kimi müəllimlə birgə pedaqoji problemin həllində iştirak etsin. Bunun müsbət və səmərəli nəticəsini təkcə pedaqoji nəzəriyyə deyil, eyni zamanda praktik fəaliyyət də təsdiq edir. Onda belə bir sual meydana çıxır: əgər şagird subyekt səviyyəsinə qaldırılırsa, bəs onda pedaqoji prosesin obyektini nə olur və onun mahiyyəti nədən ibarət olur? İnkaredilməz həqiqətdir ki, pedaqoji proses o zaman daha səmərəli olur ki, onun digər tərəfləri ilə yanaşı, obyekt də dəqiq müəyyənləşdirilmiş olsun. Deməli, subyekt varsa, obyekt də olmalıdır. Bəs onda pedaqoji prosesin obyektini harada axtarmalıyıq?

Öyrənmə prosesinə diqqət etsək, bunu asanlıqla görmək olar.

Pedaqoji prosesin hər iki tərəfi – təhsilverən də, təhsilalan da fəal olduqda öyrətmə və öyrənmə prosesi birləşərək vahid bir istiqamətə yönəlir ki, bu da *mənimsəmə prosesindən* ibarət olur. Müəllim şagirdlərin fəal iştirakı ilə, onların pedaqoji prosesdə fəallığı şəraitində öyrənmələrinə, yeni materialı mənimsəmələrinə çalışır və burada başlıca diqqət mənimsəmə prosesinə yönəlir. Buna görə də bu prosesin obyektə çevrilməsi labüddür və mənimsəmə prosesi pedaqoji prosesin obyektini kimi diqqət mərkəzinə keçir. Beləliklə, mənimsəmənin pedaqoji prosesin obyektinə çevrilməsi şagirdlərin bu prosesdə həm də fəallığını, fəal iştirak etməsini təmin etmiş olur ki, bu da pedaqoji prosesin tam pedaqoji proses kimi vahid istiqamətdə inkişaf etməsinə səbəb olur.

Beləliklə, nəticə olaraq demək olar ki, pedaqoji proses təhsilverənlərlə təhsilalanların qarşılıqlı əməkdaşlığı şəraitində böyüyən nəslin bir vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edən dinamik və bütöv sistem təşkil edir. Bu sistemin tərkib hissələri və komponentləri müəyyən spesifik əlamətlərinə görə fərqlənsə də, bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, vahid bir proses kimi ümumi məqsədə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı? 2013 /<http://www.president.az/articles/9779>
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010, 80 s.
3. Əhmədov H., Zeynalova N. Pedaqogika / Dərslik. Bakı: Eln və təhsil, 2016, 456 s.
4. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika / Dərslik. Bakı: Nasir, 2007, 496 s.
5. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika: Dərslik. Bakı:Çaşıoğlu, 2012, 548 s.
6. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Dərslik. Bakı: Çıraq, 2011, 440 s.
7. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Yeni kurs / Dərslik. Bakı: Nurlan, 2007, 464 s.
8. Коджаспирова Г.М. Педагогика / Учебник. Москва:КНОРУС, 2010, 744 s.
9. Подласый И.П. Педагогика / Учебник. Москва: Высшее образование, 2007, 540 s.
- 10.Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика / Учебное пособие (Под ред.В.А.Сластенина). Москва, 2002, ч.1, 288 s.

Redaksiyaya daxil olub 27.06.2020